

یکی از اماکن مقدسی که زائران محترم عتبات عالیات به آنجا مشرف می‌شوند، قبرستان تاریخی وادی‌السلام است. این بقعه بهشتی در شمال شرقی نجف اشرف و در مسیر کوفه به کربلا واقع شده که امروزه جزو شهر نجف شمرده می‌شود و بخش عظیمی از شهر باعظمت نجف را به خود اختصاص داده است؛ به طوری که وسعت این قبرستان بیش از بیست کیلومترمربع است و می‌توان گفت بزرگ‌ترین قبرستان جهان است.

وادی‌السلام در طول تاریخ

تاریخ پیدایش این قبرستان، به پیش از زمان تأسیس شهر نجف، بلکه به پیش از اسلام بازمی‌گردد و فضایل آن فراتر از حد توصیف است. استاد دکتر حسن عیسی حکیم نویسنده کتاب ارزشمند «المفصل فی تاریخ النجف» می‌نویسد: سابقه دفن در نجف اشرف به قبل از اسلام بر می‌گردد که پیامبرانی چون حضرت آدم، نوح، هود و صالح در آنجا دفن

سابقه دفن در نجف اشرف به قبل از اسلام بر می‌گردد که پیامبرانی چون حضرت آدم، نوح، هود و صالح در آنجا دفن شده‌اند. بعد از ظهور اسلام نیز پیش از آن که بدن مطهر حضرت امیرالمؤمنین (ع) در آنجا دفن شود، مردم کوفه اجساد مردگان خود را در منطقه «نویه» (نزدیک شهر نجف) و مردم حیره در منطقه‌ای به نام «بانقیاء» دفن می‌کردند.

شده‌اند. بعد از ظهور اسلام نیز پیش از آن که بدن مطهر حضرت امیرالمؤمنین(ع) در آن جا دفن شود، مردم کوفه اجساد مردگان خود را در منطقه «ثویّه» (نزدیک شهر نجف) و مردم حیره در منطقه‌ای به نام «بانقیاء» دفن می‌کردند.

مطابق منابع، صحابی جلیل‌القدر خباب بن ارت، در زمان خلافت امیرمؤمنین(ع) در نجف دفن شدند. امام بر جنازه آن صحابی بزرگوار نماز خواند و سپس بالای قبر او ایستاد و فرمود: خدا خباب را رحمت کند؛ او با میل و رغبت ایمان آورد و هجرت کرد و شخص مجاهدی بود که مورد آزمایش قرار گرفت و خداوند پاداش کسی را که کار نیک انجام داده، تباہ نمی‌سازد.

پس از شهادت امیرمؤمنان(ع) در سال چهلّم هجری، مردم قبر شریف آن بزرگوار را مخفیانه زیارت می‌کردند و مردگان خود را در اطراف قبر مطهر آن حضرت به خاک می‌سپردند؛ از این رو وادی‌السلام تبدیل به قبرستان شد و در قبرستان ثویّه هم مخفیانه اجساد را دفن می‌کردند؛ تا این که پس از سقوط بنی‌امیه در سال ۱۳۲ هجری ساخت قبر و بنای مرقد مطهر حضرت آغاز شد و نجف محل سکونت و پناهگاه مردم شد و مردم دوست داشتند که در حال حیات و ممات مجاور قبر باعظمت آن حضرت باشند، تا از شفاعت امام علی(ع) پیش خدا بهره‌مند گردند و گناهان آنان تخفیف پیدا کند. لذا جنازه‌ها از اطراف و اکناف به سوی نجف می‌آمد و انتقال مردگان به نجف کم‌کم شایع شد و مرحوم سید بحرالعلوم در شعری چنین فرمود:

إذا مت فادفنی مجاور حیدر
أبا شبرّ اعنی به شبر
فتی لاتمس النار من کان جاره
ولا یخش من منکر و نکیر

هنگامی که مردم، مرا در جوار حیدر دفن کن. همان کسی که پدر امام حسن و امام حسین است، مقصود من است. ای جوان! کسی که همسایه‌اش امام علی است، از سؤال نکیر و منکر باکی ندارد و نمی‌هراسد.

فضایل و ویژگی‌های وادی‌السلام

۱. هم جوار بودن این قبرستان با قبر پاک و نورانی حضرت امیرمؤمنین(ع): این خود فضیلت بسیار بزرگی است که مورد توجه مسلمانان قرار گرفته و مؤمنان و علاقه‌مندان به آن حضرت در سراسر جهان آرزو می‌کنند که اگر توفیق مجاورت

قبر آن حضرت در زمان حیات نصیب آنان نشده، پس از مرگ در کنار آن حضرت قرار گیرند؛ تا جایی که بسیاری وصیت می‌کنند پس از مرگ، بدن آنان را برای دفن به آن قبرستان ببرند. در روایات ائمه علیهم السلام نیز به شرافت این قبرستان اشاره شده است؛ از جمله:

الف. امام صادق(ع) فرمود: همانا طرف راست کوفه، باغی از باغ‌های بهشت است. علامه مجلسی می‌گوید: منظور از طرف دست راست کوفه، قبر امام علی(ع) است.^۲

ب. خلف بن حماد از امام صادق(ع) نقل می‌کند که فرمود: «بظهر الكوفة قبر ما يلوذ به ذو عاهة إلا شفاه الله»؛^۳ در بیرون و پشت کوفه (نجف) قبری وجود دارد که هیچ دردمندی به آن پناه نمی‌برد، مگر آن که خداوند او را شفا می‌دهد.

ج. از امام صادق(ع) نقل شده که فرمود: «إن الله عرض ولايتنا على اهل الأمصار فلم يقبلها إلا اهل الكوفة وإن الی جانبها قبراً لا يأتیه مكروب فيصلى عنده أربع ركعات الارجعه الله مسروراً بقضاء حاجته»؛^۴ خداوند ولایت ما را به اهل همه شهرها عرضه کرد؛ سپس آنها به جز اهل کوفه نپذیرفتند، و در کنار کوفه قبری است که هیچ دردمندی نزدش حاضر نمی‌شود و چهار رکعت نماز نمی‌خواند، مگر این که خداوند او را با بر آوردن حاجتش خشنود می‌گرداند.

۲. واقع شدن در نجف اشرف: این ویژگی دارای فضایل بی‌شماری است که به بعضی از آنها اشاره می‌شود:

الف. امیرالمؤمنین(ع) فرمود: «أول بقعة عبد الله عليها ظهر الكوفة لما أمر الله الملائكة أن يسجدوا لأدم سجدوا على ظهر الكوفة»؛^۵ نخستین مکانی که خداوند در آن جا پرستش شد، پشت کوفه (نجف) است؛ هنگامی که خداوند به فرشتگان فرمان داد تا برای آدم سجده کنند و فرشتگان در نجف سجده کردند.

ب. امام صادق(ع) فرمود: «الغری قطعة من الجبل الذي كلم الله عليه موسى تكليماً و قدس الله عليه تقدیساً، و اتخذ الله عليه ابراهيم خلیلاً، و محمداً صلی الله حبيباً و جعله للنبیین مسكناً»؛^۶ غری (نجف) قطعه‌ای از کوهی است که خداوند در آن جا با موسی(ع) سخن گفت و نقطه‌ای است که خداوند حضرت عیسی را در آن جا تقدیس کرد و حضرت ابراهیم(ع) را در بالای آن به دوستی و حضرت محمد(ص) را به حبيب بودن خود برگزید و آن جا را محل سکونت پیامبران قرار داد.

ج. در روایات صحیح‌ه اهل بیت علیهم السلام وارد شده که نجف سرزمین نیکان

نخستین مکانی که خداوند در آن جا پرستش شد، پشت کوفه (نجف) است؛ هنگامی که خداوند به فرشتگان فرمان داد تا برای آدم سجده کنند و فرشتگان در نجف سجده کردند.

© مرقد شریف حضرت هود و صالح علیه السلام

**در قبرستان نجف،
در طرف شمال نجف
اشرف، قبر حضرت
هود و صالح است و
آن قبرها از قبرهای
معلوم و از مقامات
مشهور است که
دارای قبّه‌ای است
که به آن تبرک
جسته و زیارت
می‌شوند. آن قبر در
زمان علامه آگاه
سید بحر العلوم
ساخته شده است.**

و پاکان است و از خواص خاک آن این است که عذاب قبر و محاسبه نکیر و منکر از دفن شدگان آن‌جا برداشته شده است.^۷

۵. در روایتی از امیرالمؤمنین (ع) نقل شده که امام به پشت کوفه یعنی نجف نگریست و فرمود: «ما أحسن منظرک و أطیب قعرک، اللّٰهم اجعل قبری بها»؛ چه زیباست منظره تو و درونت پاک و پاکیزه است؛ خدایا! قبر مرا در این مکان قرار ده.

۵. سرزمین پربرکتی است که هفتاد هزار نفر از آن بدون حساب وارد بهشت می‌شوند. به همین سبب بود که امیرمؤمنین (ع) مقدار زیادی از زمین‌های آن‌جا را به مبلغ چهل هزار درهم از دهقانان آن منطقه خرید و هنگامی که مردم به امام عرض کردند: ای امیرمؤمنان! زمینی با این همه پول خریداری می‌کنی، در صورتی که هیچ چیزی در آن نمی‌روید و بهره‌ای نمی‌توانی از آن ببری! امام (ع) در پاسخ فرمود: از رسول خدا (ص) شنیدم که فرمود: کوفه خراب و ویران می‌شود و از پشت آن، یعنی نجف هفتاد هزار نفر بدون حساب وارد بهشت می‌شوند، و من دوست دارم که آن هفتاد هزار نفر از ملک من وارد بهشت گردند.^۸

۳. دفن شدن اولیای الهی: طبق بعضی از روایات قبر دو پیامبر بزرگ الهی که نام آنان هم در قرآن آمده، یعنی هود و صالح در وادی السلام واقع شده است. نویسنده کتاب «ماضی النجف و حاضرها» گوید:

در قبرستان نجف، در طرف شمال نجف اشرف، قبر حضرت هود و صالح است

و آن قبرها از قبرهای معلوم و از مقامات مشهور است که دارای قبّه‌ای است که به آن تبرک بسته و زیارت می‌شوند. آن قبر در زمان علامه آگاه سید بحرالعلوم ساخته شده است و این همان قبری است که آن بزرگوار آن را آشکار کرد و بر بالای آن قبّه‌ای از سنگ و گچ ساخت و آن همواره باقی بود تا زمانی که شخصی از مردم ایران آمد و آن ساختمان را خراب کرد و قبّه‌ای بر آن ساخت که با سنگ کبود پوشانده شده است و علامتی بود که از هر نقطه‌ای زائر به طرف آن می‌رفت. بعدها ساختمان سومی در سال ۱۳۳۷ قمری بالای آن ساخته شد که امروزه موجود است.^{۱۰}

و طبق بعضی از روایات هم قبر آن دو بزرگوار مانند قبر حضرت آدم و نوح در کنار قبر مطهر امیرمؤمنین(ع) قرار دارد؛ ولی بعضی از نویسندگان^{۱۱} معتقدند که فقط قبر حضرت آدم و نوح در کنار قبر حضرت است که در زیارت نامه هم آمده است: «السلام علیک یا مولای و علی ضجیعیک آدم و نوح رحمة الله و برکاته»؛ یعنی سلام بر تو و حضرت آدم و نوح که در کنار تو آرمیده‌اند، اما در مورد هود و صالح چنین تعبیری نیست؛ بلکه تعبیر هم‌جوار بودن با حضرت است که با قرار داشتن قبر آن دو در وادی السلام سازگارتر است.^{۱۲}

علاوه بر حضرت هود و صالح، هزاران نفر از انسان‌های صالح و شایسته و عارف و علمای بی‌شماری از سراسر جهان و پادشاهان از زمان امیرمؤمنان(ع) تاکنون در آنجا دفن شده‌اند که جای قبر همه آنان به درستی مشخص نیست؛^{۱۳} زیرا قبرستان بارها در زمان حکومت‌های طاغوتی مورد هجوم و تاخت و تاز و تخریب قرار گرفته است و نویسندگانی چون شیخ جعفر آل‌محبوبه و استاد دکتر حسن عیسی حکیم در کتاب‌های وزین خودشان طبق سنوآت فوت و غیره، نام تعدادی از آنها را آورده‌اند.^{۱۴}

۴. قرار گرفتن مقام دو امام: یکی از نویسندگان معاصر می‌نویسد: اکنون مقام امام صادق و مقام امام زمان نیز در وادی‌السلام مورد توجه و زیارت زائران عتبات مقدسه می‌باشد و معروف است که آن بزرگواران در این جایگاه نماز خوانده‌اند؛^{۱۵} ولی علت این انتساب معلوم نیست. در احادیث آمده که امام صادق(ع) در نجف شش رکعت نماز خواند: دو رکعت در جای قبر

مقام امام محمد بن الحسن المهدی(عج) در قبرستان وادی‌السلام در طرف مشرق ۱۶ قرار گرفته و گفته می‌شود که این مقام در جای منبر امام قائم(عج) واقع شده است و بالای مقام، قبّه‌ای بزرگ که با کاشی‌های کبود رنگ پوشیده شده، قرار گرفته است.

مطهر امیرالمؤمنین(ع) و دو رکعت در موضع رأس الحسین(ع) و دو رکعت در موضع منزل قائم(عج).

دکتر حسن عیسی حکیم می‌نویسد:

مقام امام محمد بن الحسن المهدی(عج) در قبرستان وادی السلام در طرف مشراق ۱۶ قرار گرفته و گفته می‌شود که این مقام در جای منبر امام قائم(عج) واقع شده است و بالای مقام، قبه‌ای بزرگ که با کاشی‌های کبود رنگ پوشیده شده، قرار گرفته است.^{۱۷}

و شیخ جعفر آل محبوبه می‌نویسد:

در کنار غربی شهر، بنایی است که به عنوان مقام حضرت امام مهدی(عج) شناخته می‌شود و به سبب نسبت این مقام به حضرت، نزد اغلب مردم مقدس شمرده می‌شود. آنچه می‌دانیم این است که منبر حضرت قائم(عج) همان طور که در روایات امام صادق(ع) وارده شده، در نجف قرار دارد؛ بنابراین، حدیث روشن می‌کند که صاحب الامر(عج) در نجف دارای مقام است و اما این که آیا جایی که امام در آن نماز خواند، همین مقام معروف کنونی است، مدرکی نداریم که آن را ثابت کند و بشود به آن اعتماد کرد؛ جز این که علامه سید محمد مهدی بحر العلوم در این محل بنایی ساخته و قبه‌ای از سنگ و گچ بر آن نهاده و به شکل کنونی درآورده و آن را با کاشی کبود ساخته است. در داخل این مقام (امام مهدی(عج) مقامی است که به مقام امام صادق(ع) شناخته می‌شود، ولی شهرت مقام امام زمان(عج) را ندارد.^{۱۸} ولی بعضی از نویسندگان معتقدند که مقام امام صادق(ع) در حرم حضرت امیر(ع) بوده و حضرت در آن جا پس از زیارت جدش، نماز خوانده که در توسعه و بازسازی حرم قرار گرفته است.

عظمت و تقدس وادی السلام در روایات

الف. میعادگاه پیامبر و امیرالمؤمنین(ع): در روایتی آمده است که رسول اکرم(ص) به امیرالمؤمنین(ع) فرمود: تو برادر من هستی و وعدگاه میان من و تو وادی السلام است.^{۱۹}

ب. مسجد حضرت آدم و پیامبران و رسول اکرم(ص): مرحوم علامه مجلسی به نقل از «تفسیر عیاشی» می‌نویسد:

(وقتی پیامبر اکرم(ص) به معراج می‌رفت) هنگامی که جبرئیل او را بر بُراق

**امیر المؤمنین (ع) فرمود: گویا حضرت مهدی قائم را می بینم که از
وادی السلام عبور کرده و به سوی مسجد سهله می رود؛ در حالی که بر اسب
دست و پا سفیدی که پیشانی سفیدش می درخشد، سوار است و این دعا را
زمزمه می کند: «لا اله الا الله حقاً حقاً، لا اله الا الله ايماناً و صدقاً...».**

سوار کرده و می برد، آن حضرت در مسجد کوفه نماز خواند؛ پس هنگامی که به
وادی السلام رسید که در پشت کوفه است و قصد بیت المقدس را داشت، جبرئیل
به پیامبر عرض کرد: ای محمد! این جا مسجد پدیرت حضرت آدم (ع) و مصلاهی
پیامبران است؛ پس در این جا فرود آی و نماز بخوان. پس پیامبر خدا فرود آمد و
نماز خواند و سپس او را به بیت المقدس برد و در آن جا نیز نماز خواند و جبرئیل
او را به سوی آسمان بالا برد.^{۲۰}

ج. محل حضور و عبور حضرت مهدی (عج): امیر المؤمنین (ع) فرمود: گویا
حضرت مهدی قائم را می بینم که از وادی السلام عبور کرده و به سوی مسجد
سهله می رود؛ در حالی که بر اسب دست و پا سفیدی که پیشانی سفیدش
می درخشد، سوار است و این دعا را زمزمه می کند: «لا اله الا الله حقاً حقاً، لا اله
الا الله ايماناً و صدقاً...».^{۲۱}

د. محل اجتماع و ملاقات روح مؤمنان: امام صادق (ع) فرمود: هیچ مؤمنی
در شرق یا غرب جهان نمی میرد، مگر این که روحش در وادی السلام محشور
می شود. عرض شد: وادی السلام کجاست؟ فرمود: میان کوفه و نجف است؛ مثل
این که مردم زیادی را می بینم که بر منبرهایی از نور نشسته اند و با هم سخن
می گویند.^{۲۲}

یکی از اصحاب امیر المؤمنین (ع) به نام حبه عرنی می گوید: با امیر مؤمنان (ع) به
بیرون کوفه رفتم؛ دیدم آن حضرت در وادی السلام به گونه ای توقف کرد که گویا
اقوامی را مخاطب قرار داده است. من هم با او ایستادم تا این که خسته شدم؛ سپس
نشستم تا این که از نشستن هم خسته شدم؛ بعد ایستادم تا این که باز از ایستادن
ملول گشتم و نشستم تا این که خسته شدم؛ آن گاه برخوادم و عرض کردم: ای
امیر مؤمنان! من از این ایستادن طولانی شما نگرانم؛ ساعتی استراحت کنید. سپس
ردایم را پهن کردم تا حضرت روی آن بنشیند؛ فرمود: ای حبه! آنچه دیدی، چیزی
جز گفت و گوئی من با مؤمن و انس گرفتن با او نیست. عرض کردم: ای امیر مؤمنان!
واقعاً این گونه است؟! فرمود: آری، اگر پرده ها کنار می رفت، می دیدی آنها را که

حلقه حلقه گرد هم نشسته‌اند و با هم سخن می‌گویند. عرض کردم: مقصود، اجسام آن‌هاست یا ارواح آن‌ها؟ فرمود: منظورم ارواح آن‌هاست. هیچ مؤمنی در قطعه‌ای از زمین نمی‌میرد، مگر این که به روح او گفته می‌شود: به وادی‌السلام ملحق شو. به یقین که آن، بقعه‌ای از بهشت است.^{۳۳}

یکی از اصحاب امام صادق(ع) به ایشان عرض کرد: برادرم در بغداد است و می‌ترسم در آن‌جا بمیرد. امام(ع) فرمود: چه باکی داری؟ هر جا می‌خواهد بمیرد. آگاه باش هیچ مؤمنی در شرق و غرب عالم نمی‌میرد، مگر آن که خداوند روح او را به وادی‌السلام می‌برد. راوی گوید: به امام عرض کردم: وادی‌السلام کجاست؟ فرمود: پشت کوفه؛ گویا می‌بینم مؤمنان را که حلقه حلقه نشسته‌اند و با هم سخن می‌گویند.^{۳۴}

علاوه بر این روایات، روایاتی نیز هست که می‌گویند خداوند فرشتگان مخصوصی دارد که کار آنها انتقال اموات از مکان‌های مختلف به مکان مناسب یا وادی‌السلام است:

۱. ابوبصیر گوید: «حججت مع ابي عبدالله(ع) و ساق الحديث إلى أن قال: إن الله خلق سبعين الف ملك يقال لهم النقاله»؛^{۳۵}

با امام صادق(ع) حج انجام می‌گزاردم؛ امام(ع) فرمود: خداوند هفتاد هزار فرشته خلق کرده که به آنها نقاله گفته می‌شود؛ یعنی نقل کنندگان اموات.

۲. شیخ طوسی از امام(ع) نقل کرده که فرمود: «قال رسول الله(ص) إن لله ملائكة ينقلون اموات العباد حيث يناسبهم»؛^{۳۶} رسول خدا(ص) فرمود: خداوند فرشتگانی دارد که مرده‌های بندگان را به جایی که مناسب آن‌هاست، منتقل می‌کنند.

۳. میثم تمار گوید: «قلت له: جعلت فداك أتأذن لي أن أنقل أمي إلى طيبة فقال(ع): لو كانت صالحة لنقلوها إليها دونك»؛^{۳۷} به رسول خدا(ص) عرض کردم: فدایت گردم! آیا اجازه می‌دهید مادرم را به مدینه منتقل کنم؟ حضرت فرمود: اگر مادرت شایسته باشد، او را به آن‌جا منتقل خواهند کرد.

۴. کمیل بن زیاد گوید: از امیرالمؤمنین(ع) شنیدم که می‌فرمود: «ادفنوا امواتكم أني شئتم فلو كانوا صلحاء ابرار لنقلهم إلى جوار بيت الله الحرام و مدينة رسول الله المعظمة و لو كانوا فسقاء لنقلهم الملائكة إلى حيث يجدونه اهلاً له»؛^{۳۸} مردگان خود را هر جا که می‌خواهید دفن کنید؛ اگر آنان افراد شایسته و نیکوکاری باشند، فرشتگان آنها را به کنار خانه خدا و مدینه رسول خدا انتقال می‌دهند و اگر افراد

فاسق و نالایقی باشند، فرشتگان، آنها به جایی که شایسته آن باشند می‌برند.

نویسنده کتاب «تاریخ النجف» و دیگران پس از نقل این روایات داستان کسانی را که بدنشان به جاهایی مثل وادی السلام منتقل شده، آورده‌اند.

از سه روایت اول و بعضی از روایات دیگر استفاده می‌شود که روح همه مؤمنان پس از مرگ به وادی السلام می‌آید و به تعبیر امیرمؤمنان(ع) در آنجا هم ارتباط دارند و گفت‌وگو می‌کنند. از چهار روایت اخیر هم استفاده می‌شود که اجساد مردگان، اعم از مؤمن و فاسق، به هر جا که مناسب آنها باشد مثل مکه و مدینه و نجف و کربلا و اماکن دیگری که شایسته هر کسی است منتقل می‌شود.

از بعضی روایات دیگر هم استفاده می‌شود که ارواح کفار هم در منطقه‌ای به نام «وادی برهوت»^{۳۹} جمع می‌شوند و مورد عذاب برزخی قرار می‌گیرند.

مرحوم سید نعمت‌الله جزایری در ذیل آیه [النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ]؛ آتش صبح و شام بر آنان عرضه می‌شود... می‌گوید:

این همان آتش برزخ است که ارواح کفار در آن در دنیا عذاب می‌شوند تا به آتش جهنم برسند؛ همان گونه که ارواح مؤمنان با جسم‌های مثالی در بهشت دنیا یعنی وادی السلام که در پشت نجف و کربلا قرار گرفته، در ناز و نعمت هستند تا به بهشت جاودان برسند.^{۴۰}

در پایان یادآوری این نکته هم بجاست که کیفیت قبور در وادی السلام هم با قبرستان‌های دیگر متفاوت است. دکتر عیسی حکیم می‌گوید:

شکل قبرها در وادی السلام پنج گونه است: ۱. همان شکل معمول و مرسوم بین مردم؛ ۲. قبرهایی به شکل مستطیل که گاهی یک نفر و گاهی چند نفر در آنها دفن می‌شوند؛ ۳. قبرهایی گنبددار؛ ۴. قبرهایی در سرداب‌ها که در دل زمین

روح همه مؤمنان پس از مرگ به وادی السلام می‌آید و به تعبیر امیرمؤمنان(ع) در آنجا هم ارتباط دارند و گفت‌وگو می‌کنند.

می‌باشند؛ ۵. قبرهایی که در خانه‌ها قرار دارند و این قبرها و خانه‌ها، حیات و وضوخانه و جایی برای نماز دارند.

وی سپس خاندان‌ها و گروه‌های زیادی را نام می‌برد که در قبور وادی السلام و غیره در نجف اشرف دفن شده‌اند؛ از جمله قبور بویه‌یان (آل بویه) که مربوط به قرن چهارم است و قبور قاجاریه و افشاری‌ها و قبور امرای عربستان و مقبره آل خلیلی که بزرگ‌ترین مقبره‌هاست و مقبره علوی که انقلابیون سال ۱۹۱۸ میلادی نجف در آن دفن شدند. آنان در این سال از این نقطه به حاکم بریتانی عراق حمله کردند.^{۳۳} به سبب همین ویژگی قبور وادی السلام است که انقلابیون در فرصت‌ها و هنگام درگیری با دشمن از وادی السلام به شکل سنگر استفاده می‌کردند و در داخل بعضی از آن قبور یا پشت آنها مخفی شده و به دشمن خود حمله می‌کردند. در دوره اخیر هم طرفداران مقتدی صدر با نیروهای امریکایی در وادی السلام جنگیدند و اکنون نیز به سبب همین ویژگی، امنیت کامل در قبرستان وادی السلام وجود ندارد؛ لذا به زائران توصیه می‌شود که به قسمت‌های دور دست قبرستان نروند.

پی‌نوشت

۱. حسن عیسی حکیم، المفصل فی تاریخ النجف، ج ۳، ص ۱۴۱.
 ۲. همان، ص ۱۲.
 ۳. مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۶۱، ح ۱۳.
 ۴. ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۱۶۷، ح ۴.
 ۵. محمد بن مسعود سمرقندی، تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۵۳، ح ۱۸.
 ۶. بحارالانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۳۲ ذیل حدیث ۲۵.
 ۷. همان.
 ۸. حسن بن ابی الحسن دلمی، ارشاد القلوب، ص ۳۹۰.
 ۹. بحارالانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۳۱، ح ۲۱.
 ۱۰. جعفر آل محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، ص ۶۶.
 ۱۱. استاد دکتر حسن عیسی حکیم.
 ۱۲. رک: المفصل فی تاریخ النجف.
 ۱۳. قبور مطهر و منور استاد العرفا سید علی قاضی طباطبایی و شهید سید محمدباقر حکیم زیارتگاه عام و خاص در وادی السلام است.
 ۱۴. رک: ماضی النجف و حاضرها، ج ۱ و المفصل فی تاریخ النجف، ج ۳.
 ۱۵. علی اکبر بابازاده، با من به کربلا، ص ۱۳۱.
 ۱۶. نام یکی از مناطق چهارگانه شهر نجف اشرف.
۱۷. المفصل فی تاریخ النجف، ج ۳، ص ۳۲.
 ۱۸. ماضی النجف و حاضرها، ص ۶۶.
 ۱۹. کلینی، کافی، ج ۳، ص ۱۲۲، ضمن ح ۴.
 ۲۰. بحارالانوار، ج ۱۸، ص ۲۸۴، ح ۸۷.
 ۲۱. همان، ج ۹۴، ص ۳۶۵، ح ۲.
 ۲۲. ارشاد القلوب، ص ۳۹۱.
 ۲۳. کافی، ج ۳، ص ۲۴۳، ح ۱.
 ۲۴. همان، ح ۲.
 ۲۵. سیدحسین براقی، تاریخ النجف، ص ۲۵۳.
 ۲۶. همان.
 ۲۷. همان.
 ۲۸. همان، ص ۲۵۲.
 ۲۹. وادی برهوت در سرزمین حضرموت، از شهرهای یمن واقع شده است.
 ۳۰. غافر، آیه ۴۶.
 ۳۱. جزایری، قصص الانبیاء، ص ۲۴۵.
 ۳۲. المفصل فی تاریخ النجف، ص ۱۶۲.